

Тэкст

§ 2. Тэкст і яго асноўныя прыметы (паглыбленае паўтарэнне)

8. Вусна дапоўніце сказы неабходнай інфармацыяй.

Тэкст — гэта выказванне, у якім сказы звязаны па ... і граматычна.

Тэматычнае адзінства, разгорнутасць, паслядоўнасць, звязнасць, завершанасць — гэта ... тэксту.

Сказы ў тэксце аб'яднаны тэмай і асноўнай

Тэма — гэта тое, пра ў тэксце.

Асноўная думка — гэта тое ..., што выказаў аўтар у тэксце. Яна перадае адносіны аўтара да таго, што ён піша, яго ацэнку падзеям ці з'явам.

Тэма тэксту, як і яго асноўная думка, можа быць выказана ў загалоўку. Напрыклад, ...: «У лесе», «Канікулы на моры», «Зімой»;: «Кожная птушка і звер у лесе жывуць сваім жыццём», «Маё самыя цікавыя канікулы», «Зіма — прыгожая пара года».

9. Выпішыце з прапанаваных тэрмінаў тыя, якія называюць прыметы тэксту.

Звязнасць, сінанімічнасць, завершанасць, лагічнасць, тэматычнае адзінства, паслядоўнасць, мэтанакіраванасць, доказнасць, разгорнутасць, абгрунтаванасць.

10. Прачытайце сказы. Размясціце іх у патрэбнай паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст.

Асабліва калі пераскочыць з аднаго дрэва на другое яны не могуць. Вавёркі жывуць на дрэвах, але даволі часта спускаюцца

на зямлю. Вясною^м, калі зімовыя запасы заканчваюцца, вавёркі, бывае, цэлымі калоніямі перасяляюцца ў іншыя лясы. Вавёрка і плавае добра. Тады яны ходзяць «пяшком», пераплываюць^{сл} рэчкі, не баяцца нават шасэйных і чыгуначных дарог (*Я. Курто*).

Вызначце тэму і асноўную думку тэксту. Чым забяспечваецца тэматычнае адзінства тэкстаў?

Запішыце тэкст, захаваўшы паслядоўнасць раскрыцця тэмы і асноўнай думкі.

Тэматычнае адзінства тэксту забяспечваецца падпарадкаванасцю яго зместу тэме і асноўнай думцы.

Тэма тэксту раскрываецца праз *апорныя (ключавыя) словы*, якія перадаюць змест тэксту. Яны нясуць у сабе асноўную сэнсавую нагрузку, таму па іх можна ўзнавіць тэкст пры пераказе.

У тэксце-апавяданні апорнымі словамі з'яўляюцца назвы ўдзельнікаў падзей, дзеянняў і прадметаў, з імі звязаных; у тэксце-апісанні — назвы прадметаў і іх прымет; у тэксце-разважанні ў якасці апорных слоў выступаюць абстрактныя назоўнікі і дзеясловы са значэннем тлумачэння.

11. Вызначце і запішыце тэму тэксту па прыведзеных апорных словах і словазлучэннях.

Гняздо, моцны вецер, птушаня, на зямлі, кот, маці, упала, падлятала, падала, кінуўся ўслед, адвяла ад птушаняці, узляцела.

Для якога тыпу тэксту характэрны прыведзеныя апорныя словы і словазлучэнні? Што яны перадаюць?

Такая прымета тэксту, як **разгорнутасць**, азначае, што развіццё тэмы і разгортванне асноўнай думкі адбываецца праз *падтэмы і мікратэмы*. Падтэмы забяспечваюць шырыню разгортвання тэмы, а мікратэмы — глыбіню яе раскрыцця.

12. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы, вызначце падтэмы і мікратэмы. Дайце ім назвы.

Раніцаю, як звычайна, Арцёмка прыбег у альтанку, каб паназіраць за бусламі. Але ў той дзень яны паводзілі сябе неяк нязвыкла^с:

кружылі вакол дрэва, то апускаючыся амаль да самай зямлі, то зноў набіраючы вышыню, і ўвесь час трывожна клекаталі. Падышоўшы бліжэй, Арцёмка ўбачыў, што ў траве пад дрэвам бездапаможна^с трапечацца малое бусляня. Напэўна, неасцярожна крутнулася і выпала з гнязда.^{сн}

Арцёмка паклікаў дзеда. Удвух яны ўважліва агледзелі перапалоханае, насцярожанае бусляня. На шчасце, ні крылцы, ні лапкі ў яго не былі пашкоджаныя. Аднак самастойна вярнуцца ў гняздо птушаня не магло: ці то балюча ўдарылася, ці яшчэ не хапала сілы.

Дзеду з Арцёмкам самім рады даць не ўдалося. Залезці на высокае дрэва яны не змаглі, а такой лесвіцы, каб яна дастала да буслянкі, у іх не было. Тады дзядуля патэлефанаваў мясцовым ратавальнікам. Тыя прыехалі на машыне з кранам і за некалькі хвілін даставілі няўдачлівую малечу ў гняздо (*Паводле З. Прыгодзіча*).

Складзіце і запішыце складаны план тэксту. Памятайце, што назвы падтэм звычайна суадносяцца з простым планам, а дабаўленне назваў мікратэм ператварае прсты план у складаны.

Знайдзіце ў апошнім абзацы тэксту фразеалагізм, растлумачце яго значэнне.

Паслядоўнасць як прымета тэксту праяўляецца ў тым, што часткі тэксту размяшчаюцца ў ім у пэўным парадку, па пэўнай схеме, якая складае кампазіцыю тэксту.

Кампазіцыя (будова) тэксту залежыць ад таго, да якога тыпу маўлення належыць тэкст (апавяданне, апісанне ці разважанне).

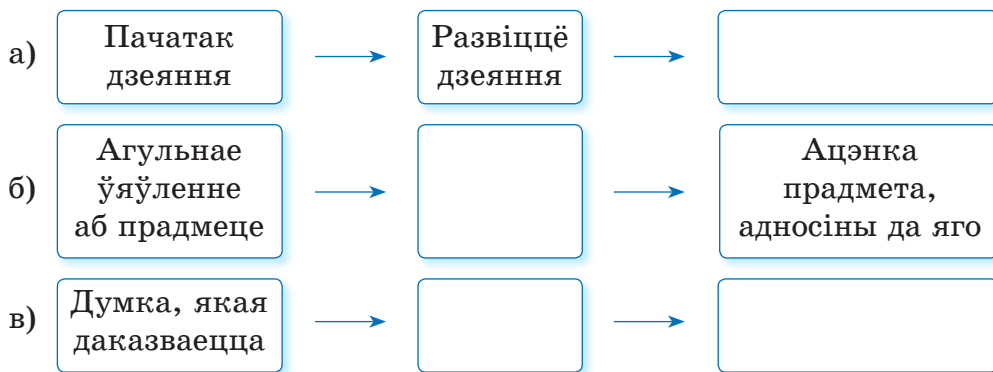
13. Прачытайце тэксты. Вызначце, да якога тыпу маўлення яны належаць.

Суаднясіце тэксты са змешчанымі пасля іх кампазіцыйнымі схемамі тыпаў маўлення. Вусна дапоўніце схемы неабходнымі элементамі.

І. Была ціхая летняя раніца. Сонца яшчэ не паспела забрацца высока. Яно пералівалася мільёнамі агеньчыкаў у роснай мураве, на палянах, паблісквала на вільготных лісточках бяроз... А калі трапляла сонца на спелыя чырвоныя ягады, яны гарэлі, як камяні-самацветы. Ягады пахлі летам, сонцам, зялёнай муравою палян. Чым толькі яны не пахлі! (*Паводле М. Лынькова*).

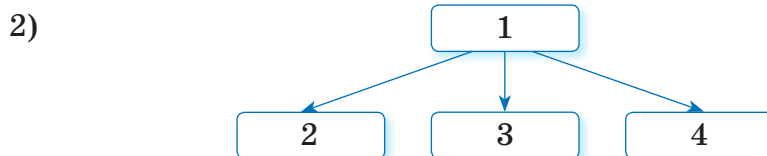
II. Пайшлі раз Сярожка з Косцікам у лес па ландышы, дзеду на настойку ад сэрца. Усталі раненька, узялі па кавалку хлеба з маслам. Вось і лес. Пад нагамі шмат розных кветак, а ландышаў няма. Давялося хлопчыкам ісці ў глыб лесу. А там між зялёных лісткоў, што раслі з самай зямлі, на тоненькіх высокіх сцяблінках віселі, нібы завушніцы, белыя званочкі. Многа хлопцы не рвалі, толькі каб хапіла дзеду на лекі. Паклалі ландышы ў мяшэчак, шукаць дарогу назад пачалі (*Паводле Л. Арабей*).

III. Жывая прырода да.. не толькі радасць для душы кожнага з нас. Яна дор.. нам свае багацці. Жыццё чалавека ў многім залеж.. ад прыроднага асяроддзя. Калі мы нядбайна будз.. адносіцца да лесу, раслін, то страц.. абаронцаў раслін ад шкоднікаў, не будз.. мець карысных прадуктаў харчавання, сыравіны для заводаў, у тым ліку для вырабу лекаў. Вось чаму лясы і тых, хто іх насяля.., трэба берагчы (*«Сусвет»*).

Спішыце тэкст III, дапісваючы канчаткі дзеясловаў. Растлумачце іх напісанне.

14. Вызначце, які спосаб сувязі сказаў у тэксце перададзены на першай схеме, а які — на другой.

Пры паслядоўнай сувязі сказаў у тэксце думка развіваецца паслядоўна, ад аднаго сказа да другога. У кожным наступным сказе паведамляюцца новыя звесткі, якія дапаўняюць і пашыраюць папярэдні сказ. Пры такой сувязі сказы ў тэксце нельга памяняць месцамі. Сродкамі сувязі сказаў пры паслядоўнай сувязі з'яўляюцца *займеннікі, прыслоўі, сінонімы, лексічныя пайторы, злучнікі* і інш.

Пры паралельнай сувязі кожны наступны сказ тэксту звязаны з першым, раскрывае і дапаўняе яго. Моўнымі сродкамі паралельнай сувязі выступаюць *аднатыпныя граматычныя формы* (напрыклад, усе дзеясловы ў форме цяперашняга часу), *аднолькавы парадак слоў* (напрыклад, выказнік стаіць перад дзейнікам), *прыслоўі* і інш.

15. Прачытайце фрагмент тэксту. Ці можна сказаць, што ён завершаны?

З усёй птушынай сям'і вераб'і — самыя блізкія нашы суседзі. Яны заўсёды селяцца побач з людзьмі, а гняздзяцца пад стрэхамі ці ў шчылінах будынкаў. Таму іх называюць дамавымі вераб'ямі.

«Старога вераб'я на мякіне не правядзеш», — сцвярджае народная прыказка... (У. Ягоўдзік).

Раскрыйце сэнс прыказкі і прадоўжыце тэкст.

Такая прымета тэксту, як **завершанасць**, не мае лексіка-граматычных паказчыкаў і ўстанаўліваецца на зместавым узроўні. Завершаным лічыцца такі тэкст, у якім раскрыта тэма выказвання і рэалізавана яго асноўная думка.

16. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

Жалуды для вавёрачкі

З поўнымі кошыкамі грыбоў сябры в..рталіся дамоў. І тут хлапчукі ўбачылі вавёрачку. Скокнула на ду(б/п) а ў зубах — ж..лу(д/т). Схавала яго ў дупло і зноў ..ніз па камлі спусцілася.

— Трэба дапама(г/х)чы вавёрачцы, — сказаў Алесь сябрам. — Зімой не толькі арэхі але і ж..луды ёй спатрэбяцца.

І пачалі Алесь Сцёпка і Міхась збіраць ж..луды. Дома хлапчукі не казалі, чаму затрымаліся ў лес.. . Перабіраючы грыбы кожны ўяўляў, як раду..цца ж..лудам у дупле вавёрачка (*Паводле Я. Галубовіча*).

Падкрэсліце ў тэксце словы, якія забяспечваюць яго тэматычнае адзінства.

§ 3. Сінтаксічная сінаніміка

Пад сінтаксічнымі сінонімамі разумеюцца розныя па будове, але блізкія па сэнсе сінтаксічныя адзінкі. Прыклады сінтаксічных сінонімаў:

а) сінонімы-словазлучэнні: *варэнне са сліў — слівавае варэнне*;

б) сінонімы — розныя віды двухсастаўных сказаў: *Хто не любіць глядзець мультфільмы?! — Усе любяць глядзець мультфільмы*;

в) сінонімы — простыя і складаныя сказы: *Пачутае ўразіла мяне. — Тое, што я пачуў, мяне ўразіла*;

г) сінонімы — дзеепрыметнікавыя, дзеепрыслоўныя звароты і даданыя часткі складаных сказаў: *Вывучыўшы ўрокі, Марына вырашыла дапамагчы маці прыгатаваць вячэру. — Калі Марына вывучыла ўрокі, яна вырашыла дапамагчы маці прыгатаваць вячэру*.

З дапамогай сінтаксічных сінонімаў можна выказаць адны і тыя ж думкі па-рознаму, што дазваляе разнастаіць маўленне, рабіць яго больш выразным.

17. Суаднясіце выразы ў левым і правым слупках. Запішыце сінтаксічныя сінонімы. Раствумачце іх сэнс і граматычнае значэнне.

кампот з яблыкаў
вечарэла
шапка бацькі
ішоў, спяваючы песню
павячэраўшы, ляглі спаць
ішоў лесам
убачанае засталося ў памяці

ішоў і спяваў песню
ішоў праз лес
яблычны кампот
ляглі спаць, калі павячэралі
надыходзіў вечар
тое, што ўбачыў, засталося ў памяці
бацькава шапка

18. Прачытайце сказ (злева) і яго сінтаксічныя сінонімы справа. Прааналізуйце сэнсавыя і граматычныя адрозненні паміж сказамі.

Раніцай насунуліся хмары, яны паступова зацягнулі ўсё неба.

Раніцай насунуліся хмары. Яны паступова зацягнулі ўсё неба.

Раніцай насунуліся хмары і паступова зацягнулі ўсё неба.

Раніцай насунуліся хмары, паступова зацягнуўшы ўсё неба.

Раніцай насунуліся хмары, якія паступова зацягнулі ўсё неба.

Хмары, якія насунуліся раніцай, паступова зацягнулі ўсё неба.

19. Перабудуйце сказы, замяніўшы іх сінанімічнымі канструкцыямі. Запішыце сказы парамі. Растворачце іх сэнс і граматычнае значэнне.

1. Маці сумавала. 2. Максім, пасля таго як выканаў дамашняе заданне, пабег на вуліцу. 3. Кніга прачытана вучнем. 4. Захопленыя гульні, дзеці не звярталі ўвагі на дарослых. 5. Я адышоў убок, не ведаючы, што мне рабіць далей. 6. Прапаную пачаць урок.

20. Прааналізуйце два ўрыўкі. Які з іх больш выразны і дакладны, перадае дынамізм, напружанасць дзеяння? З дапамогай чаго гэта дасягаецца?

Новы звер раптам напаў на Мішку, ухапіўшы зубамі за нагу. То быў Жук, які прыбег, каб ратаваць Барадатага. Мішка налаўчыўся і ўкусіў Жука за хвост. Жук адскочыў як апантаны*, але з яшчэ большай злосцю накінуўся на Мішку, і яны, кусаючы адзін аднаго, пакаціліся па паляне, уздымаючы цэлыя горы пылу і пажоўклага лісця. І такі вэрхал паднялі, такую тузаніну... (*Міхась Лынькоў*).

Новы звер раптам напаў на Мішку, ухапіў зубамі за нагу. То быў Жук, які прыбег, каб ратаваць Барадатага. Мішка налаўчыўся і ўкусіў Жука за хвост. Жук адскочыў як апантаны, але з яшчэ большай злосцю накінуўся на Мішку, і яны кусалі адзін аднаго, качаліся па паляне, уздымалі цэлыя горы пылу і пажоўклага лісця. І такі вэрхал паднялі, такую тузаніну...

21. Перакладзіце тэкст (вусна) на беларускую мову. Абгрунтуйце выпадкі, калі неабходна выкарыстаць сінанімічныя канструкцыі.

Бескорыстные помощники

Во время Первой мировой войны на канадском эскадренном миноносце служил пёс по кличке Кубрик, отличавшийся необыкновенным слухом. Заслышав шум вражеской подводной лодки, который не улавливали судовые приборы, он давал сигнал боевой тревоги.

Теперь никто не скажет, сколько безвестных отважных собак погибло во время Второй мировой, разыскивая мины и спасая из-под обстрела раненых. Они и связистов заменяли, пробираясь в недоступных для человека местах.

Человек учит собак разыскивать людей, попавших в беду, погребённых под руинами во время землетрясений и заваленных снежными обвалами в горах, находить полезные ископаемые, пасти домашний скот.

В мире немало памятников собакам. Жители одного итальянского селения поставили памятник псу по кличке Верный. В течение долгих четырнадцати лет каждый день неизменно ходил он встречать своего хозяина, убитого фашистской бомбой (*По Б. Волинкиной*).

Слоўнік

бескорыстный — *бескарыслівы*

улавливать — *улоўліваць, лавіць*

разыскивать — *шукаць, адшукваць, вышукваць*

недоступный — *недаступны, недасягальны*

полезные ископаемые — *карысныя выкапні*

домашний скот — *свойская жывёла*

неизменно — *нязменна; заўсёды, заўжды*

Чым праславіўся сабака Кубрык?

З якой мэтай людзі выкарыстоўвалі сабак?

Помнікі якім жывёлам вы ведаеце? Чаму ім пастаўлены помнікі?

Запішыце па-беларуску сказы, пры перакладзе якіх трэба выкарыстаць сінанімічныя канструкцыі. Прааналізуйце спосабы перадачы на беларускую мову дзеепрыметнікаў і дзеепрыметнікавых зваротаў.

22. Падбярэце і запішыце сінанімічныя словазлучэнні да прыведзеных выразаў.

Пярсцёнак з золата, горы Каўказа, гладыш з гліны, акуляры бабулі, сляды зайца, ехаць полем, спяваць па-салаўінаму, агарод суседа, парк у горадзе, азёры Беларусі, бібліятэчная кніга, студэнт з Кітая, размаўляць на беларускай мове.

23. Прачытайце верш. Вывзначце яго тэму і асноўную думку. Растлумачце сэнс двух апошніх радкоў.

Жытні хлеб

Расою і дожджыкам цёплым напоены,
Распешчаны ў сонечных промняў цяпле,
Напоўнены з чуйных далоняў любоўю —
Ляжыць жытні хлеб на святочным стале.

Бабулін ручнік атуліў клапатліва
Пахучага бохана спелы бачок.
Спакойна ляжыць наша ежа і сіла,
Гімн працы людзей і жыцця іх выток.

С. Локтыш.

Падбярэце сінтаксічныя сінонімы да словазлучэнняў *жытні хлеб*, *сонечныя промні*, *бабулін ручнік*, *праца людзей*, *выток жыцця*.

Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Выпішыце з апошняга чатырохрадкоўя апорныя словы. Карыстаючыся імі, запішыце гэта чатырохрадкоўе па памяці. Выканайце самаправерку.

● Знайдзіце ў вершы дзеепрыметнікі. Якую ролю яны выконваюць у разгортванні асноўнай думкі? Зрабіце марфалагічны разбор аднаго дзеепрыметніка (на выбар).

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Назавіце прыметы тэксту.
2. З дапамогай чаго забяспечваецца тэматычнае адзінства тэксту?
3. Якія спосабы сувязі сказаў у тэксце вы ведаеце? Назавіце моўныя сродкі, з дапамогай якіх рэалізуецца кожны спосаб сувязі.
4. Што такое сінтаксічныя сінонімы? Прывядзіце прыклады сінтаксічных сінонімаў.